

Гудзяк А. М.,

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ГУМАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ПІДГОТОВКИ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

У статті аналізуються шляхи гуманізації процесу підготовки сучасного вчителя іноземної мови початкової школи спеціальності "Початкове навчання та англійська мова".

Ключові слова: гуманізація, гуманізм, гуманність, авторитарна (гуманістична) педагогіка, принципи, самоактуалізація, саморозвиток, Я-концепція, особистісно-орієнтований підхід, гуманістично-дидактичні технології.

В статті аналізуються способи гуманізації процесу підготовки сучасного вчителя іноземної мови початкової школи спеціальності "Начальне навчання та англійська мова".

Ключевые слова: гуманізація, гуманізм, гуманность, авторитарная (гуманістическая) педагогіка, принципи, самоактуалізація, саморозвиток, Я-концепція, особистісно-орієнтований підхід, гуманістично-дидактичні технології.

The article deals with the ways of humanization of the process of training of modern teacher of Foreign Language of the speciality of "Primary school and English".

Key words: humanization, humanism, humaneness, authoritarian (humanistic) pedagogics, principles, self-actualization, self-development, I-conception, personal-centred approach, humanistically centred didactic technologies.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. На освітні процеси в нашій країні впливають наступні тенденції, що відбуваються в сфері сучасної освіти в усьому світі:

- світова тенденція зміни основної парадигми освіти у зв'язку з кризою класичної моделі системи освіти, розробками нових фундаментальних ідей у філософії освіти, гуманітарних науках та ін.;
- світова тенденція інтеграційних процесів в освіті;
- гуманізація освіти;
- демократизація освіти;
- гуманітаризація освіти;
- створення системи безперервної освіти;
- інформатизація освіти та ін.

Зберігаючи найкращі надбання минулих років в галузі освіти, науковці та педагоги України плідно працюють над її модернізацією, спрямованою на осучаснення освітянської діяльності, впровадження інноваційних моделей та технологій навчання, оскільки тільки через сучасну національну освіту, що органічно поєднує кращий досвід і тенденції розвитку світової освіти, ми зможемо забезпечити конкурентність нації, держави в дедалі більш глобалізованому і системно конкурентному світі.

Глобалізація висуває перед освітою складне завдання: підготувати молоде покоління до життя в умовах багатонаціонального і полікультурного простору, виробити вміння спілкуватися і співпрацювати з людьми різних національностей. Тому особливо важливим сьогодні є створення умов для оволодіння іноземною мовою, починаючи з початкової школи.

Раннє ознайомлення дітей з цінностями культури інших народів на уроках іноземної мови, виховання їх у дусі толерантності, відкритості, поваги до людей всієї планети з метою політичної стабілізації та рівноваги в усьому світі в майбутньому, вимагає підготовки вчителя іноземної мови нового типу, позбавленого авторитарного стилю керівництва навчально-виховним процесом, вчителя-гуманіста.

Аналіз досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Проблема гуманізації навчання є актуальною у сучасній педагогіці, хоча далеко не новою. Гуманність, як важлива якість педагога, виділялась у працях вчених у різні історичні періоди.

Вперше сутність гуманності вчителя розкрив Я. А. Коменський, який також розробив кодекс вчителя, де підкреслював, якою повинна бути поведінка вчителя та його ставлення до своїх обов'язків. Вчити дітей він радив "легко та радісно, без насильства, привітно та приємно" [11, с. 118].

Про гуманне ставлення до учнів писалось ще у Статуті Львівської братської школи: "вчитель повинен любити всіх дітей однаково – як синів багатих, так і бідних; за неслух не слід тиранити, а карати по-учительськи: спокійно та лагідно" [15, с. 80].

Великий філософ та просвітник Г. С. Сковорода характеризував вчителя як людину високої моралі, підкреслював про значення поваги та любові вчителя до вихованців, вважав, що "гуманність може бути вихованою тільки тим вчителем, який сам володіє цією якістю" [13, с. 32-59].

Відомий педагог, вчений А. В. Духнович рішуче відкидав авторитарну педагогіку, підкреслюючи, що успіху у вихованні можна досягти тільки на основі гуманного ставлення до дитини. "Похвальба та любов", – писав він, – "заохочує на добро" [8, с. 208].

Високі вимоги до вчителя ставив і німецький педагог А. Дистервег, який один з перших звернув увагу на те, що педагогічна діяльність вимагає особливого світогляду та особливого ставлення до людей та підкреслював про необхідність вчителя співпрацювати зі школярами, жити їхніми інтересами. Гуманність вчителя він пов'язує з потребою до педагогічної діяльності. Він стверджував, що "якщо вчитель знаходить своє щастя у навчанні, то можна вважати щасливими і тих, хто в нього навчається" [7, с. 202].

Адольф Дистервег вперше також висунув ідею про формування професійно значущих якостей вчителя в період його підготовки.

Гуманістичні ідеї про навчання та виховання молоді можна також знайти в працях К. Д. Ушинського, С. Ф. Русової, А. С. Макаренка.

Але особливе місце у розкритті сутності гуманності, як найважливішої якості вчителя, належить великому педагогу-гуманісту В. О. Сухомлинському, який підкреслював, що “саме головне для вчителя – бачити і чути дитячу душу, вірити в своїх вихованців” [14, с. 244-245].

Слід розрізнити поняття “гуманізм” та “гуманність”, хоча, вони часто ототожнюються. Гуманізм (від лат. слова *humanus* – людський, людяний) частіше виступає як поняття філософсько-ідеологічне, як прогресивна система філософських поглядів на людину як найвищу цінність, як напрямок суспільної думки, що сформувався в епоху Відродження на протигагу до феодально-церковної ідеології, що стверджувала про нікчемність людської природи. Про це можна прочитати в творах Ф. Петрарки, Данте, Бокаччо, Леонардо да Вінчі, Еразма Роттердамського та ін.

Протягом всієї історії людства ідеї гуманізму знаходились в безперервному розвитку. Сьогодні зростає потреба до нового підходу розуміння гуманізму з позицій нового мислення. В процесі будівництва соціалізму принципи гуманізму нерідко деформувались, в періоди авторитарного та застійного режиму перекичувались, людина розглядалась як “гвинтик” в системі виробництва [16, с. 100].

Сучасний тлумачний психологічний словник зазначає, що “гуманізм відображає високий рівень свідомого ставлення людини до людей та проявляється в глибокій повазі до людини та її гідності” [17, с. 86], а “гуманний” означає людяний, людинолюбний, що відрізняється гуманністю [17, с. 86].

В іншому психологічному словнику поняття “гуманність” трактується як “обумовлена моральними нормами та цінностями система установок особистості на соціальні об’єкти (людину, групу, живу істоту), яка представлена в свідомості переживаннями співчуття або співраді, реалізується у спілкуванні та діяльності в аспектах допомоги, співучасті, підтримки” [12, с. 21].

Порівняльний аналіз семантичного значення даних слів доводить, що “гуманізм” і “гуманність” пов’язані з вираженням поглядів, якостей, властивостей, духовним світом людини.

Тому вважаємо, що можна говорити про гуманність, як інтегровану якість особистості.

Одним із джерел гуманістичного підходу в освіті є гуманістична психологія, засновниками якої у 50-х роках ХХ ст. були Гордон У. Олпорт, Абрахам Х. Маслоу, Карл Р. Роджерс та ін., яка визнає своїм головним предметом цілісну особистість в процесі її саморозвитку; ... основне завдання школи вбачається нею у формуванні людини як унікальної особистості [4, с. 77].

Гуманістична психологія звернулася до споконвічно людських цінностей – свободі, самоактуалізації, творчості, любові, співчуття. Головною професійною задачею вона вважає розкриття творчого потенціалу людини, сприяння особистості до самопізнання, саморозвиток, задоволення її душевних та духовних потреб, розуміння своєї унікальності, свободи і відповідальності, власного призначення. Самоактуалізація, прагнення до самоудосконалення і вираз власного “Я” є однією з центральних ідей гуманістичної психології.

Гуманістична педагогіка, як напрям у сучасній теорії і практиці навчання та виховання, виникла наприкінці 50-х на початку 60-х років у США як педагогічна реалізація ідей гуманістичної психології. “В центрі уваги гуманістичної педагогіки є унікальна цілісна особистість, яка прагне до максимальної реалізації своїх можливостей (самоактуалізації), відкрита для сприймання нового досвіду, здатна на свідомий і відповідальний вибір у різноманітних життєвих ситуаціях. Саме цим гуманістична педагогіка відрізняється від формалізованого передавання учням знань і соціальних норм у традиційній педагогіці” [4, с. 77].

Систему принципів гуманізації педагогічного процесу запропонував відомий педагог-новатор початкової школи Ш. А. Амонашвілі, які стали основою для розробки особистісно-орієнтованої дидактики. До цих принципів відносяться:

1. Принцип пізнання та засвоєння дитиною в педагогічному процесі дійсно людського.
2. Принцип пізнання дитиною в педагогічному процесі себе як людини.
3. Принцип співпадіння інтересів дитини із загальнолюдськими інтересами.
4. Принцип недопущення використання в педагогічному процесі засобів, спроможних спровокувати дитину на антисоціальні виявлення.
5. Принцип надавання дитині в педагогічному процесі необхідного суспільного простору для найкращого проявлення своєї справжньої індивідуальності.
6. Принцип олюднення обставин у педагогічному процесі.
7. Принцип виявлення якостей особистості дитини, що формується, її освіченості та розвитку в залежності від якості самого педагогічного процесу [1, с. 167].

Гуманізація освіти розглядається в авторській концепції українських вчених С. У. Гончаренка та Ю. І. Мальваного “Гуманітаризація загальної середньої освіти”, в якій автори підкреслюють, що основою гуманізації освіти є повернення до особистості учня та забезпечення його сприятливими умовами для виявлення і розвитку його нахилів та здібностей на основі довіри до нього, прийняття його особистісних цілей [6].

Досліджуючи проблему гуманізації навчального процесу у підготовці майбутнього вчителя, Є. М. Шиянов пропонує такі підходи, як культурологічний, діалогічний та індивідуально-творчий. Вчений підкреслює, що гуманізація освіти – це процес, націлений на розвиток особистості як суб’єкта творчої праці, пізнання та спілкування [18, с. 80-84].

Р. Бернс в книзі “Розвиток “Я – концепції та виховання” та виховання” представляє принципи, що стосуються гуманізації міжособистісних стосунків між викладачем і студентами та наполягає на розвитку у студентів таких якостей, як емпатія, щирість, позитивне самосприйняття, відсутність тривожності та невпевненості в собі. На думку Роберта Бернса, майбутньому вчителю необхідно опанувати також принцип саморозвитку, інакше він не зможе допомогти іншим в цьому процесі [2, с. 328-329].

Визначення невіршених раніше частин загальних проблем, котрим присвячується стаття. Проблема гуманізації навчання та підготовки гуманістичного вчителя визнана сьогодні потребою часу. Вважаємо, що гуманізація радикально змінює концепцію організації навчання від більше монологічного авторитарного до діалогічного особистісно-орієнтованого навчання та взаємодії, забезпечуючи рівність позицій усіх учасників даного процесу, розвиток та саморозвиток тих, хто навчається, та самоактуалізацію майбутніх спеціалістів в процесі підготовки у ВНЗ та в подальшій професійній діяльності.

Мета даної статті – проаналізувати основні напрямки реалізації гуманістичного підходу до підготовки сучасного вчителя іноземної мови початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, гуманізацію процесу підготовки майбутніх вчителів ми розглядаємо як цілісний ціленаправлений процес високоорганізованої, взаємопов’язаної та взаємозалежної діяльності викладача та студентів.

Концепцією гуманізації освіти [6] передбачено істотні зміни в системі підготовки майбутнього вчителя. Їх першоосновою є гуманізація навчально-виховного процесу. У цьому контексті найбільша увага нами приділяється підвищенню загального рівня гуманітарної культури майбутнього вчителя. Це важливо тому, що об’єктом діяльності вчителя є процес формування і становлення людини в певному соціальному середовищі.

В усі часи школа виконувала соціальне замовлення: готувала для суспільства особистість, здатну розв’язати його проблеми. На нашу думку, таку особистість повинен сформувати сьогодні вчитель-гуманіст. Саме через те йому треба забезпечити фахову, спеціальну і гуманітарну підготовку, яка зумовлює високий рівень його соціальної зрілості, освіченості, культури. Фахова підготовка має бути обов’язково поєднана з глибоким знанням, гуманістичним розумінням сутності суспільства і людини, їх взаємозв’язку в процесі розвитку. Лише за цієї умови вчитель зможе практично реалізувати один із найважливіших принципів – єдності навчання і гуманістичного виховання. Іноземна мова, як дисципліна, має в цьому плані великі можливості.

Важливе значення в професійній підготовці вчителя мають, на нашу думку, його світоглядні позиції. Філософсько-світоглядна основа, як відомо, є обов’язковою підвалиною формування самосвідомості, особистих поглядів і переконань учителя, його духовності і практичного самовизначення. Науковий гуманістичний світогляд, на нашу думку, дає змогу вчителю іноземної мови правильно визначати своє місце в сучасному суспільстві; усвідомити сенс і мету свого життя; виробити відповідну життєву позицію, що ґрунтується на національній самосвідомості, громадській активності, соціальній відповідальності, оптимізмі; сформувати вміння і навички логічного і творчого мислення для розв’язання важливих проблем і завдань, орієнтуватися на найвищі загальнолюдські цінності і ідеали. Головними критеріями сформованості наукового світогляду слід вважати, на думку багатьох дослідників, духовно-практичне ставлення майбутнього вчителя до природи, суспільства, держави, права, моралі тощо.

Таким чином, гуманітарна підготовка повинна включати формування духовного світу особистості, визначення мети і змісту, олюднення знань, формування цілісної гармонійної картини світу [6, с. 4-10].

Гуманітарні дисципліни, в тому числі і іноземну мову, часто називають світоглядно-культурологічними, оскільки вони формують у майбутнього вчителя розуміння проблеми національно-культурного відродження України, високі громадянські якості, любов до рідного краю, його народу, історичну і національну свідомість, політичну і правову культуру, вміння орієнтуватися в конкретних соціально-економічних і політичних обставинах; знання природних прав і свободи особистості, взаємозв’язку між ринковою економікою і парламентськими інститутами як формами економічної і політичної демократії, поглядів на національну економіку, політику, духовність, культуру як складові світової цивілізації. Дисципліна “іноземна мова” дозволяє пізнати і зрозуміти з гуманістичної точки зору також великої кількості питань, що стосуються іншомовних країн, їх культури, традицій, звичаїв, державного устрою та ін., взагалі, розширити кругозір студентів.

Сучасна педагогічна освіта відмовляється від підготовки вчителя, як у межах традиційної педагогічної парадигми “знай свій предмет і викладай його доступно”, так і від похідної “знай методику викладання і дотримуйся її”, що було характерно для початку 90-х років минулого століття. Суть реформи педагогічної освіти полягає в орієнтації на нову парадигму “знай, що розвивається в твоєму учневі, і зумій це забезпечити” [3, с. 49-54], особливо, якщо це стосується вчителя початкової школи.

У зв’язку з цим навчальний процес проектується таким чином, щоб підготувати вчителя, здатного працювати по-новому, бути суб’єктом педагогічної діяльності в повному розумінні цього слова.

Цей навчальний процес принципово відрізняється від того традиційного, який домінував донедавна в більшості навчальних педагогічних закладів України. Він сприяє формуванню педагогічних настанов, спрямованих на розвиток особистості; здатність до проектування власної педагогічної діяльності залежно від конкретних умов; уміння аналізувати власний педагогічний досвід; готовність майбутнього вчителя до впровадження гуманістично-орієнтованих сучасних технологій навчання.

Основою організації такого педагогічного процесу став для нас особистісно-орієнтований підхід (Є. В. Бондаревська, М. Н. Берулава, В. В. Серіков, І. С. Якиманська та ін.). Основи цього підходу (який раніше називався “особистісно-діяльнісним”), були закладені в психології роботами Л. С. Виготського, А. Н. Леонтьєва, Л. С. Рубінштейна, Б. Г. Ананьєва, де особистість розглядалася як суб’єкт діяльності, яка сама, формуючись в діяльності і спілкуванні з іншими людьми, визначає характер діяльності і спілкування.

Суттєво, як зазначає дослідниця І. О. Зимня, “підхід”, як категорія, ширший за поняття “стратегія навчання”; він включає її в себе, визначаючи методи, форми та засоби навчання [9, с. 75].

Особистісно-орієнтований (особистісно-діяльнісний) підхід передбачає, що в центрі навчання знаходиться той, кого навчають – його мотиви, цілі, неповторний психологічний склад. Виходячи з інтересів того, хто навчається, рівня його знань і вмінь вчитель (викладач) визначає мету заняття і формує, направляє, коригує увесь освітній процес з метою розвитку особистості, що навчається. Звернені до студента питання, зауваження, завдання в умовах особистісно-орієнтованого підходу стимулюють їх особистісну, інтелектуальну активність.

Особистісно-орієнтований підхід змінює основну схему взаємодії викладача та студентів. Це має бути схема суб'єкт – суб'єктного рівнопартнерського навчального співробітництва викладача та студентів (замість суб'єкт-об'єктних відносин у традиційному навчанні, де викладач – суб'єкт, а студент виступає об'єктом навчання).

Співробітництво у навчанні необхідні для того, щоб утворився колективний суб'єкт і реалізувався принцип колективної комунікативності навчання. Цей принцип можна порівняти з принципом “індивідуального навчання іноземної мови через групове” за К. О. Китайгородською [10]. Іншими словами, в навчальному процесі повинна працювати схема “суб'єкт S_1 (викладач) $\leftrightarrow S_2 + S_3 + S_4 + S_n \leftrightarrow S_2 + S_3 + S_4 + S_n$ (студенти), в результаті чого утворюється єдиний взаємодіючий колектив, сукупний суб'єкт S , що ефективно відбувається на наших заняттях з іноземної мови за допомогою опрацювання текстів-діалогів, різноманітних дискусій, “мозкових штурмів”, ролевих та ділових ігор та ін.

Особистісно-орієнтований підхід може мати подвійне спрямування: з позиції педагога і з позиції студента. Така проблема, як відомо, була поставлена після визначення навчальної діяльності Д. Б. Ельконіним (“Психологія обучения младшего школьника”, 1974), згідно якому її специфіка полягає у тому, що вона націлена на розвиток і саморозвиток суб'єкта цієї діяльності. “Особистісний” компонент цього підходу означає, що все навчання будується з врахуванням минулого досвіду (учня, студента), його особистісних особливостей в суб'єкт-суб'єктній взаємодії. Навчання відбувається через особистість учня (студента) через його мотиви, цінності, орієнтації, цілі, інтереси, перспективи та ін. [9, с. 88-89], що є важливим у нашому дослідженні.

На нашу думку, в цілому, особистісно-орієнтований підхід вирішує основне завдання – гуманізацію навчально-виховного процесу, тобто, створює умови для розвитку гармонійної, морально досконалої, соціально-активної особистості через активізацію внутрішніх резервів, професійно компетентної і саморозвинутої особистості майбутнього вчителя.

І, нарешті, щодо гуманістично-орієнтованих дидактичних технологій, які ми взяли за основу для підготовки вчителя іноземної мови початкової школи. Враховуючи специфіку майбутньої професійної діяльності, – це, перш за все, ігрові технології навчання, (рольові, ділові) аналітичні, імітаційні ігри, аналіз педагогічних ситуацій, “мозкові штурми”, та ін.), які є ефективним засобом навчання іноземної мови та діалогічного мовлення. Крім того, ігрові форми роботи на заняттях іноземної мови залучають всі рівні засвоєння знань та формування мовленнєвих навичок та вмінь – від репродукції до самостійної творчої діяльності студентів, створюють атмосферу реального іншомовного спілкування, викликають потребу у спілкуванні іноземною мовою, підвищують гуманістично-орієнтовану мотивацію майбутніх вчителів, забезпечують реалізацію основних педагогічних функцій та цілепокладань педагога.

Ефективним засобом гуманізації навчально-виховного процесу є взаємонавчання. В сучасній дидактиці розроблені різні варіанти організації взаємонавчання: парне (В. К. Дьяченко), мікрогрупове (4-7 чоловік, І. М. Чередов), мікроколективне (І. Б. Первин, М. В. Віноградова), варіаційне (О. М. Якубовська). Взаємонавчання сприяє колективному придбання знань, формуванню вмінь та навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності, збагаченню моральних цінностей. В результаті гуманних взаємовідносин у студентів розвивається мотиваційна сфера, формуються педагогічні здібності та особистісні якості, необхідні майбутньому вчителю-гуманісту.

За своїми дидактичними можливостями особливий інтерес представляють дискусії (вільні, прогресивні, перехресні та ін.) як гуманістично-орієнтовані дидактичні технології, розроблені американськими та англійськими педагогами (М. Аберкромбом, Н. Майером, А. Смітом, Х. Стонтоном та ін.) в залежності від змісту, мети, та задачі заняття. Дискусії сприяють позитивній емоційній взаємодії учасників, відкритості висловлювань, стимулюють актуалізацію власного “Я” у навчанні, розвитку гуманності майбутніх вчителів.

Висновки. Таким чином, успішне вирішення проблеми гуманізації процесу підготовки сучасного вчителя іноземної мови початкової школи можливе за певних психолого-педагогічних умов:

1. особистісна орієнтація навчального процесу;
2. суб'єкт-суб'єктні відносини між учасниками навчально-виховного процесу;
3. діалогічний характер навчання;
4. сприятливий психологічний клімат та позитивний емоційний стан учасників навчального процесу на заняттях;
5. використання гуманістично-орієнтованих технологій навчання іноземної мови.

Крім того, наше дослідження доводить, що гуманізація навчально-виховного процесу створює максимально сприятливі умови для оволодіння знаннями, формування вмінь та навичок, розвитку педагогічних здібностей; стимулює до формування та розвитку гуманістично-орієнтованих потреб, мотивів, гуманних якостей особистості; сприяє саморозвитку та самоактуалізації студентів – майбутніх вчителів та викладача, що є матеріалами подальших розвідок даного дослідження.

Література:

1. Амонашвили Ш. А. Основания педагогики сотрудничества / Шалва Александрович Амонашвили // Новое педагогическое мышление / [под ред. А. В. Петровского]. – М. : Педагогика, 1989. – С. 114-178.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитания. / Роберт Бернс. – М. : Прогресс, 1988. – 420 с.
3. Болотов В. А., Новичков В. Б. Реформа педагогического образования / В. А. Болотов, В. Б. Новичков. // Педагогика. – 1992. – № 7-8. – С. 49-54.
4. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376с.
5. Гончаренко С. У., Мальований Ю. І. Гуманізація загальної середньої освіти // Початкова школа. – 1995. – № 3. – С. 4-10.
6. Гончаренко С. У., Мальований Ю. І. Гуманітаризація загальної середньої освіти : Проект концепції / С. У. Гончаренко, Ю. І. Мальований. – К. : 1994. – 36 с.

7. Дистервег А. Руководство к образованию немецких учителей : [избр.пед.соч.] / Адольф Дистервег. – М. : Госуд. уч. педагог. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1956. – С. 67-215.
8. Духнович А. В. Народная педагогика в пользу училищ и учителей сельских // Антология педагогической мысли Украинской ССР / [авт.-сост. Н.П. Калиниченко] – М. : Педагогика, 1988. – С. 203-208.
9. Зимняя И. А. Педагогическая психология: [учебн. для вузов] / И. А. Зимняя. [2-е изд., доп., испр. и перераб.] – М. : Лотос, 2000. – С. 75.
10. Китайгородская Г. А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам: Учебное пособие / [Г. А. Китайгородская]. – [2-е изд., доп., испр. и перераб.] – М. : Высш.шк., 1986. – 103с.
11. Коменский Я. А. Всеобщий совет об исправлении дел человеческих: [избр. пед. соч.] / Ян Амос Коменский – Т. 2. – М. : Педагогика, 1982.
12. Психология: словарь / [ред.-упоряд. А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский]. – М. : Политиздат, 1990.
13. Сковорода Григорій. Книжечка о чтении священн(ого) писания, нареченна Жена Лотова / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів у 2-х томах. – К. : Наукова думка. – 1973. – Т. 2. – С. 32-59.
14. Сухомлинський В. А. Сердце отдаю детям / Василий Александрович Сухомлинский // Избр.произв. : В 5-ти т. – К. : Рад.школа, 1980. – Т. 3. – С. 7-301.
15. Устав Львовской братской школы 1586, Порядок школьный: [антология педагогической школы СССР / сост.:Н. П. Калиниченко]. – М. : Педагогика, 1988. – С. 79-83.
16. Философский словарь / [под ред. И. Т.Фролова] – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
17. Шапар Віктор. Сучасний тлумачний психологічний словник / Віктор Шапар. – Х. : Прапор, 2007. – 640 с.
18. Шиянов Е. Н. Гуманизация профессионального становления педагога / Евгений Николаевич Шиянов. // Советская педагогика. – 1991. – № 9. – С.80-84.